Refleksivt *sig/dem* – varianter gennem 800 år

Af KAREN MARGRETHE PEDERSEN

På grundlag af et stort antal kilder beskrives variationen refl. pl. *sig/dem* i ældre dansk skriftsprog (ca. 1200–1800), københavnsk talesprog (ca. 1750–1950), tre provinsbyers sprog (ca. 1800–2000) og de traditionelle dialekter (ca. 1800–2000). I ældre dansk skriftsprog var *dem* næsten enerådende indtil omkr. 1500, men herefter vandt *sig* frem. I de traditionelle dialekter var *dem* næsten enerådende til omkr. 1850, men herefter vandt *sig* frem, tidligst i ømålene. I københavnsk talesprog var *dem* antagelig dominerende til omkr. 1750–1800, men herefter vandt *sig* frem, og *dem* gik af brug, senest i lavkøbenhavnsk, hvor *dem* kunne høres op i 1900-tallet.
Diderichsen har foreslået, at skiftet til pl. *sig* i skriftsproget skyldtes stærk påvirkning fra tysk i reformationstiden. I denne artikel foreslås det, at skiftet til pl. *sig* i talesproget skyldtes påvirkning fra skriftsproget. Påvirkningen var tidligst i de større byer, svarende til at skolegangen var tidligere og bedre for højsociale borgere og kravet om korrekthed større end i andre samfundslag. På landet kan de traditionelle dialekter være påvirket af skriftsproget efter skolepligtens indførelse 1814, men dialekterne kan tillige være påvirket af sproget i de større provinsbyer.

1 Indledning

I moderne rigsmål henvises til subjekt (eller indholdssubjekt) i 3. person med *sig* uanset om subjektet er i sg. eller pl.:

han klarede sig godt
de klarede sig godt

I ældre dansk henvises derimod ofte med *dem* i pl.:

han klarede sig godt
de klarede dem godt

Det personlige pronomen *dem* kan således bruges refleksivt, ligesom de personlige pronomener *mig, dig, os, jer* kan (fx *jeg klarede mig godt*).

Nogle kilder har gennemført *dem,* andre kilder har gennemført *sig,* og atter andre har variation *dem/sig.*

Refl. *dem* indgår i de samme funktioner som *sig*: som refleksivt objekt, indirekte objekt og styrelse for en præposition, fx:

hvorfor giftede de dem (Bornholm)
de købte dem en pot brændevin (Falster)
de guffer i dem (Sjælland)

Også forbindelsen *dem selv* bruges svarende til *sig selv*:

de passede dem selv (Jylland)
når folk er ilde mod dem selv (Bornholm)

Og ligesom *sig* kan refl. *dem* henvise til indholdssubjekt, fx:

så lod vi dem skabe dem (dvs. opføre sig fjollet) (Jylland)
så fik jeg disse svinehunde til at holde dem fra mig (Sjælland)
der var fire mænd der tog dem på at ro derud (Falster)
det var dem der først satte dem imod at give tiende (Jylland)

I de to sidste eksempler henviser *dem* til subjektsvikaren *der*, der henviser til indholdssubjektet.

Forbindelsen *for 'sig* med trykstærkt *sig* er udeladt af undersøgelsen, fordi den ikke varierer med *for 'dem.* Det kan hedde *mandfolkene sad for 'sig,* men ikke **mandfolkene sad for 'dem.* Derimod medtages variationen *mandfolkene sad for sig selv* / *for dem selv.* (Også i 1. og 2. person kræves et *selv,* fx *jeg sad for mig selv,* ikke **jeg sad for 'mig*).

Variationen i ældre dansk er dokumenteret af Diderichsen i en stor artikel ”Om Pronominerne *sig* og *sin*” (Diderichsen 1939). Diderichsen nævner kort forskellige dialektbeskrivelser (s. 70 note 1), men skriver i afslutningen,

at afhandlingen ikke har udtømt sit emne. ”Om Brugen i Talesprog og Dialekter har den intet sikkert kunnet oplyse” (s. 92).

Også Brøndum-Nielsen behandler emnet, i *Gammeldansk Grammatik* bd. 5 (GG 5 1965 § 565). Han dokumenterer variationen i gammeldanske kilder, men omtaler også ”nutidens Dialekter” og henviser til diverse dialektbeskrivelser. Men derudover har han hentet materiale fra Ømålsordbogens seddelsamling, et materiale, der viser, at *sig* kan forekomme ved siden af det mere almindelige *dem* (GG 5: 35f.). Det var disse belæg, der vakte min interesse for emnet, idet de rejste spørgsmålet: Hvor gammel er variationen i dialekterne, og hvor udbredt er den?

I det følgende vil jeg give en diakron beskrivelse af variationen i ældre dansk skriftsprog, københavnsk talesprog, tre provinsbyers talesprog og de traditionelle dialekter.

2 Ældre dansk

”Pronomen reflexivum, der oprindelig har knyttet sig saavel til 1. og 2. og 3. Pers. og baade i Sing. og Plur., er i Germansk som i Latin og Græsk blevet begrænset til Brugen som 3. Pers.”, skriver Brøndum-Nielsen (GG 5: 25). Varianten *sig* er således den oprindelige form.

Gammeldansk (*fra 1200 til reformationen*)

Refl. pl. 3. pers. er ikke belagt i runedansk, men i de gammeldanske håndskrifter varierer *sig* med *dem*, med *dem* som den hyppigste variant. Variationen er beskrevet i Diderichsen (1939: 71 ff.) og Brøndum-Nielsen (1965: 32 ff.) og skal refereres kort her.

Af de gamle landskabslove har *Eriks Lov* og *Jyske Lov* enerådende *them,* og det samme gælder med en enkelt undtagelse for *Harpestreng.*
Valdemars Lov har derimod *sik* umiddelbart efter verbet, men *them* efter præposition.[1]

I yngre skrifter er der i reglen variation *dem/sig* med *dem* som den hyppigste variant. *Rimkrøniken* (i Ghemen-udgaven og i Stockh. K 41) har *them*

[1] Brøndum-Nielsen beskriver fordelingen således, men materialet er så lille – med kun ét belæg på *sik* efter verbet – at man ikke tør tillægge det nogen betydning.

og *seg* i forholdet 2:1, og *Hr. Michael* har *them* og *sig* i forholdet 6:1. En undtagelse er *Karl Magnus Krønike* (i Cod. Holm. 12b) med kun 5 *them* mod 20 *segh*, men her kan forekomsten af *sig* skyldes det svenske forlæg.

Sammenfattende kan man sige, at *them* er den dominerende variant i gammeldansk.

Gammelskånsk afviger herfra. Nogle skånske kilder (bl.a. *Skånske Lov*) har næsten enerådende *sig* (*sik, se*), andre har næsten enerådende *dem* (*them*). Det beskrives af Brøndum-Nielsen som en forskel på nordskånsk og sydskånsk, svarende til den forskel, man finder i nyere skånsk dialekt, hvor nordskånsk har *sig* (*se, si, seg*), mens sydskånsk har *dem* (*dåmm*). Nordskånsk følges således med svensk, mens sydskånsk følges med traditionelt sjællandsk og bornholmsk, jf. nedenfor.

Ældre nydansk (*fra reformationen til 1700*)

I flere af reformationstidens skrifter blev *sig* (*sik, seg*) pludselig dominerende. Fynboen Hans Tausen har næsten enerådende *sik* (jf. GG 5: 35), og det samme gælder jyden Jørgen Jensen Sadolin (i Sadolin 1530[2]), mens jyden Peder Palladius har variation.[3]

Diderichsen forklarer reformatorernes *sig* ved påvirkning fra skriftligt og mundtligt tysk, forårsaget af "flittig Læsning i Luthers Skrifter" og af længerevarende studieophold i Tyskland. Tausen og Palladius havde begge studeret i Wittenberg, og Sadolin havde oversat skrifter af Luther og Bugenhagen fra højtysk til dansk.

Der havde allerede i flere århundreder været tæt kontakt med tysk, især nedertysk, i Danmark, uden at det tilsyneladende havde smittet af på brugen af *sig*. Så hvorfor skete det netop nu? Det spørgsmål stiller Diderichsen ikke. Men det nye er, at kontakten nu fandt sted i de lærde kredse. Hidtil havde latin været de lærdes fælles tale- og skriftsprog; nu indtog højtysk en plads ved siden af latin.

---

[2] Jeg har excerperet Sadolin og fundet 0 belæg på *dem* og 14 belæg *sig* (s. 174, 180, 182, 183, 190, 192, 192, 194, 203, 204, 205, 206, 207, 215).

[3] I Palladius *Sct. Peders Skib* har Diderichsen fundet 9 gange *sig*, mod 6 gange *dem* (jf. Diderichsen 1939: 79). I Palladius egenhændige breve har jeg fundet 0 gange *sig* mod 4 gange *dem*.

Reformatorernes brug af *sig* må have dannet skole. Dog ikke således, at alle 1500-tallets skribenter gik over til refl. pl. *sig.*

Sjællænderen Christiern Pedersen har næsten udelukkende *dem* i sin oversættelse af *Ny Testamente* (1529), og han retter *sig* til *dem* i sin udgave af *Karl Magnus Krønike* (1534). Han havde været på studieophold i Greifswald 1496, tog magistergraden i Paris, ledsagede Christian d. II på en rejse til Nederlandene, og boede en stor del af sit liv i Sydskåne (i Lund og Malmø). Han var således ikke i direkte kontakt med Wittenberg eller kredsen omkring Luther.

Christian den III's Bibel (1550) har variation *dem/sig*, med "tydelig Overvægt af *dem*" (Diderichsen 1939: 80), og ikke alene med variation mellem de forskellige bøger, men undertiden også inden for én og samme bog (GG 5: 35). Dette overtages næsten uændret i alle de følgende bibeloversættelser, til og med *Frederik den IV's Bibel* (1722). Først *Christian den VI's Bibel* (ca. 1732) indførte *sig* overalt (Diderichsen 1939: 80).

Blandt skribenter fra perioden 1550–1700 kan det nævnes, at Arild Huitfeldt (opvokset i Bergen og København) har stærk overvægt af *dem* i sin Danmarkshistorie (1595–1604), mens Niels Hemmingsen (opvokset på Lolland i en bondefamilie) har gennemført *sig* i personalia-delen af ligprædikenen over Herluf Trolle (1565), Anders Sørensen Vedel (opvokset i Jylland) har gennemført *sig* i Saxo-oversættelsen (1575), Birgitte Thott har næsten gennemført *sig* i Seneca-oversættelsen (1658), og Thomas Kingo (opvokset i Nordsjælland) har næsten gennemført *sig* i lejlighedsdigtene til kongen og til Griffenfeld (1671–1678) samt i personalia-delen af ligprædikenen over Jacob Birkerod (1688).[4]

Det ser altså ud til, at refl. pl. *sig* er blevet norm i skriftsproget i løbet af 1500-tallet, vel at mærke hos veluddannede og øvede skribenter, og med Arild Huitfeldt som en enkeltstående undtagelse. At udbredelsen skete så relativt hurtigt i skriftsproget, må hænge sammen med bogtrykkerkunsten. Med bogtrykkerkunsten kunne en enkelt bog eller enkelte forfatteres skrifter

[4] Diderichsen har excerperet Thott samt fortalen til Vedels Saxo-oversættelse, jeg har excerperet Hemmingsen og Kingo samt Saxo-oversættelsens 2. bog og 14. bogs Rygenhistorie (s.434–448).

spredes til en større offentlighed, med deraf følgende mulighed for at blive normsættende. Det må være sket for reformatorernes skrifter.

Derimod har *Christian den III's Bibel* (og de følgende bibler) *ikke* dannet norm for skriftsproget, hvad refl. pl. 3. pers. angår. Måske fordi biblerne ikke havde gennemført *sig* eller *dem*, men variation.

Heller ikke Christiern Pedersen og hans næsten enerådende *dem* har dannet norm, på trods af at han var normsætter mht. ortografi (jf. Skautrup 1944–1953 bd. 2: 176f.).

Yngre nydansk (*fra 1700*)

I 1700-tallet udskiftedes *dem* med *sig* i *Chr. den VI's Bibel* (ca. 1732). Og i 1777 udkom Ove Mallings *Store og Gode Handlinger*, der var normsættende mht. retstavning, og som havde gennemført *sig*.[5]

For mange forfattere stemte skriftsprogets pl. *sig* ikke eller kun delvis med deres talesprog, jf. nedenfor. De kunne derfor have enkelte forekomster af *dem*. Det gælder fx 1700-tals-forfatterne Ludvig Holberg og Charlotta Dorothea Biehl, og det gælder 1800-tals-forfattere som Adam Oehlenschläger, J.L. Heiberg, H.C. Andersen, St. St. Blicher og Jakob Knudsen.[6] Men normen var pl. *sig*.

Grammatikerne

Sig anføres som refl. pl. af Erik Pontoppidan (1668), Peder Syv (1685), Jens Høysgaard (1747) og Jacob Baden (1785).[7] Dette stemmer – ikke overraskende – med tidens skriftsprogsnorm.

3 København

Den ældste kilde, jeg har undersøgt, er Louise Juels breve 1763–1767. Jeg har i anden sammenhæng bestemt Louise Juels sprog til at være højsocialt københavnsk (K.M. Pedersen 2004). Louise Juel var født 1701; hun levede som skyggetante hos sin søster, grevinde Schulin, og hun skrev en lang

[5] Jeg har læst stikprøver spredt i værket.
[6] Jeg har i Biehls levnedsskildring (1787) fundet 7 refl. pl. *sig*, 1 *dem*. Mht. de øvrige forfattere jf. Holberg-Ordbog *de* 6.1, Diderichsen 1936: 70, ODS *de* 3.1.
[7] Jf. *Danske Grammatikere* II: 306, III: 175, IV: 318, og Baden 1785: 85.

række breve til sin nevø, da han var på en stor dannelsesrejse rundt i Europa. Hendes uortodokse retskrivning viser, at hun formentlig ikke har modtaget undervisning i at skrive på dansk, og hun er derfor ikke så påvirket af en skriftsprogsnorm. Brevene indeholder 12 forekomster af variablen, 7 med *dem* og 5 med *sig*, hvoraf 2 med sig er bibelcitater,[8] fx: *vad di unge gør for at forneye dem; 2 natergaale lod sig i aftes her hørre; herrens eingle laire sig om ier* (Herrens engle lejre sig om jer, et bibelcitat fra Salmernes Bog 34.8, der findes i to breve). Hun har formentlig haft variation *dem/sig* i sit talesprog, med *dem* som langt den hyppigste variant.

Man kan nu stille to spørgsmål: Hvornår kom *sig* ind i københavnsk talesprog? Og hvor længe blev *dem* bevaret. Det første spørgsmål kan ikke besvares. For i ældre kilder kan man ikke afgøre, om *sig* er et skriftsprogstræk eller et talesprogstræk. Først med Louise Juel har man en kilde, hvor *sig* med nogenlunde sikkerhed kan antages at tilhøre talesproget. Det andet spørgsmål kan derimod belyses med forskellige kilder.

Ovenfor er nævnt en række forfattere, der har forekomster af talesprogets *dem*. Heriblandt finder man de højsociale (eller i det mindste ikke lavsociale) københavnere Charlotta Dorothea Biehl (f. 1731), Adam Oehlenschläger (født 1779) og J.L. Heiberg (født 1791). Diderichsen skriver om Oehlenschläger: ”Ogsaa her ser vi en Modstrid mellem hans ”naturlige” Sprog, der i vidt Omfang (hvis ikke udelukkende) har haft *dem*, og hans professorale Korrekthedsbestræbelser i 30’erne og 40’erne, der resulterer i en lang Række Rettelser til *sig*” (Diderichsen 1939: 70). *Dem* har således været i brug i højkøbenhavnsk endnu i første halvdel af 1800-tallet.

Det bekræftes af Molbechs *Dansk Ordbog* 1833. Molbech skriver under *sig*: ”I plur. er Brugen af dette pron. ikke ganske bestemt. Det hedder: Kongen forbød Stænderne at blande *sig* i denne Sag; … ; Begge glædede *sig* over det heldige Udfald. – Men i Talesproget høres hyppigen: Forældrene tage *dem* det meget nær; Præsterne blandede *dem* i Sagen; De maatte hielpe *dem selv* saa godt de kunde o.s.f.”. Dette gentages uforandret i anden, forøgede og forbedrede udgave 1859 (mens andre dele af artiklen *sig* er revideret). I Molbechs indledning til ordbøgerne skriver han, at han har medtaget

[8] Med *dem* brev 8, 10, 18, 19, 20, 20, 22 – med *sig* brev 2, 11, 16, 19, 21.

ethvert (usammensat) ord ”i det dannede Tale- og Skriftsprog” (Molbech 1833: IX). Det dannede talesprog må omfatte højsocialt københavnsk, og man kan derfor antage, at variationen *dem/sig* har hørt til højkøbenhavnsk endnu i 1859.

Diderichsen skriver, at han ofte (i 1939) har hørt *dem* for *sig* ”hos ældre Mennesker, hvis Talesprog hverken er københavnsk eller dialektalt farvet” (Diderichsen 1939: 70). Der må være tale om mennesker, der talte københavnsk rigsmål. Enten indfødte københavnere, der talte højkøbenhavnsk, eller tilflyttede provinsboere, der ikke længere talte dialektalt farvet, men som havde bevaret provinsens *dem.*

Det sidste er mest sandsynligt, i betragtning af at Brink og Lund (1975: 657) ikke har belæg på *dem* fra højsociale københavnere. I de ældste optagelser med højkøbenhavnsk, med informanter født 1840–1870, kan det skyldes, at optagelserne er meget korte, næsten alle på under 8 minutter. Men i de yngre og længere optagelser, med informanter født efter 1870, ville man vente forekomster af *dem*, hvis *dem* fandtes i højkøbenhavnsk i 1939.

Brink og Lund har derimod belæg på lavkøbenhavnsk variation *dem/sig,* hos informanter født 1849–1893. De nævner ikke, hvornår optagelserne er fra, men informanten født 1893 var gammel, da hun blev optaget. Man har altså endnu omkring 1950 kunnet høre *dem* i lavkøbenhavnsk.

Det ser således ud til, at der har været variation *dem/sig* i københavnsk fra den højsociale Louise Juel omkr. 1750 til de lavsociale københavnere omkr. 1950.

På grundlag af Brink og Lund 1975 må man konstatere, at højsociale københavnere havde gennemført *sig* noget tidligere end lavsociale. Det er ikke overraskende. Det kan hænge sammen med, at *sig* hørte til det korrekte skriftsprog. De højsociale københavnere var bedre uddannet, de var mere belæste, og de var i højere grad underlagt et krav om sproglig korrekthed. Højsociale og lavsociale københavnere var ikke alene udsat for skriftsproget i forskellig grad, men de havde formentlig også forskellige normidealer (jf. ovenfor om Oehlenschläger).

4 Tre provinsbyer

Desværre har man ikke meget konkret viden om provinsbysproget i ældre tid. Det er først i og med sociolingvistikken, at byernes sprog for alvor bliver udforsket. Det er dog muligt at give et vist indtryk af variationen *dem/sig* i tre fynske byer: Odense, Svendborg og Kerteminde. Indbyggertallet i de tre byer var i 1850: 11.000, 4.500, 1.800, i 1901: 40.000, 11.500, 2.500 og i 1950: 101.000, 23.000, 3.800 (i afrundede tal).

Odense

Min ældste kilde fra Odense er digteren H.C. Andersen. Han var født i Odense i 1805 og voksede op i meget fattige kår. Han flyttede fra byen i 1819 og begyndte på en social opstigning, der bragte ham i kontakt med den økonomiske og kulturelle elite. Både i breve og skønlitteratur har han forekomster af refl. *dem* (jf. Diderichsen 1939: 70), selvom han ligesom Oehlenschläger bestræbte sig på at skrive korrekt. Det lader sig ikke afgøre, om hans talesprog i Odense-tiden havde variation *dem/sig* eller enerådende *dem.*

En væsentligt yngre kilde er erindringer skrevet til Nationalmuseets indsamling af industri-, håndværker- og arbejdererindringer, NIHA. Indsamlingen fandt sted i 1950'erne, og der indkom flere tusind beretninger. Beretningerne er ikke digitaliseret, men der ligger indholdsoversigter på nettet, og man kan søge på lokalitet mm. Der er mange beretninger fra Odense, men en stor del må sorteres fra, idet informanterne ikke er opvokset i Odense, men er flyttet til fra landet. 6 informanter var dog indfødte odenseanere.[9] De er født 1880–1890, og de er alle uden boglig uddannelse. De skriver flydende og godt, i en mere eller mindre mundtlig stil, en enkelt endda med replikgengivelser. Et par af dem er lidt usikre i retstavning og interpunktion, og flere af dem har forekomster af talesprogstræk, fx: *hende og Fader sørgede for Husholdningen; Ved Fastelavn saa sad vi ...; Vi manglede aldrig uden vi blev mætte; Det skulle der ikke være noget i Vejen med, andet det kunde lade sig gøre*. En enkelt har ingen belæg på variablen, de øvrige har

[9] NIHA nr. 0327 (postbud, 78 sider), nr. 0371 (arbejdsmand, 13 sider), nr. 0640 (gartner, 18 sider), nr. 0998 (snedker, 61 sider), nr. 1352 (garver, 6 sider), nr. 1576 (syerske, 18 sider).

25 belæg i alt, alle med *sig*. Ud fra frekvensen af *sig* og ud fra sproget i øvrigt må man antage, at *sig* har hørt til deres talesprog, som enerådende form.[10]

En sidste kilde til ældre odenseansk er 3 båndoptagelser i Afdeling for Dialektforskning, optaget 1983, med informanter født 1911-1916. (En fjerde optagelse med en informant født 1902 havde ingen belæg på variablen). De kommer alle fra lavsociale familier og er selv lavtuddannede. Deres sprog har mange odenseanske udtaletræk, men de har gennemført *sig* – dog kun med 4 forekomster i alt.

NIHA-beretningerne er den mest interessante del af Odense-materialet. Informanterne er jævnaldrende med mange af informanterne i de fynske båndtekster, der er behandlet nedenfor, men modsat de landlige informanter har Odense-informanterne ingen forekomster af refl. *dem.* Sprogforandringen er således gennemført tidligere i Odense end på landet. Og det kan endda se ud til, at den er gennemført tidligere hos de lavtuddannede odenseanere end hos de lavsociale københavnere i Brink og Lunds materiale, jf. ovenfor om københavnsk.

Svendborg

Fra Svendborg findes en gammel dagbog, Pjentemøllerens dagbog, samt 40 båndoptagelser fra et sociolingvistisk projekt 1992–1993. Desværre var der ingen beretninger i NIHA med indfødte svendborgensere. Alle NIHA-beretninger fra Svendborg var med tilflyttere fra landet. (NIHAs informanter hører til de generationer, der i stort tal flyttede fra land til by, og Svendborg var et regionalt center for store dele af Sydfyn og de sydfynske øer).

Pjentemølleren var født 1792 i Svendborg og overtog faderens mølle, Pjentemøllen, i 1811. Han hørte til byens middelklasse, men blev allerede i en ung alder valgt som eligeret, dvs. medlem af forløberen for kommunalbestyrelsen. Han fortæller selv, at han aldrig havde gået i skole, men havde lært at læse og skrive af sin fader. Han læste meget, både faglitteratur og skønlitteratur, og han købte mange bøger og holdt "Berlings Avis" (i fælles-

[10] Tak til Nationalmuseet og især til seniorforsker Lars K. Christensen for gæstfrihed og hjælpsomhed.

skab med andre). Han må også have holdt af at skrive, for han skrev dagbog fra 1804 til sin død i 1845. Dagbogen er velskrevet, i en stil der ikke er udpræget mundtlig, men heller ikke har specifikke skriftsprogstræk. I de dele af dagbogen, der er udgivet, har jeg fundet 13 belæg på variablen, 10 med *dem*, 3 med *sig*. Der er således ingen tvivl om, at refl. *dem* har hørt til talesproget i Svendborg i første halvdel af 1800-tallet. Derimod er det uvist, om pl. *sig* har hørt til pjentemøllerens talesprog, eller om det er en ren skriftsprogsform, som han har taget til sig fra de bøger og aviser, han læste.

Lydoptagelserne fra Svendborg stammer fra et sociolingvistisk speciale om "Sproget i Svendborg" (Horneman Hansen 1993). Optagelserne er transskriberet, og transskriptionerne findes i digital form. Informanterne er indfødte svendborgensere af forskellig alder, køn og klasse. De ældste fem er født 1904–1912 og optaget 1991–1993. De har i alt 4 forekomster af variablen: 1 med *dem* og 3 med *sig*. Det enlige *dem* findes – ikke overraskende – hos en informant uden boglig uddannelse. På dette meget spinkle grundlag kan man måske konkludere, at refl. *dem* var bevaret længere i Svendborg end i Odense.

Kerteminde

Fra Kerteminde findes der et antal båndoptagelser ved Afdeling for Dialektforskning. Jeg har lyttet til 3 længere optagelser: med en fisker født 1887 og optaget 1967; med en fisker født 1898 og optaget 1967; og med en ufaglært kvinde, gift med en ufaglært mand, født 1932 og optaget 1997. De to fiskere havde i alt 4 belæg på variablen, alle med *dem*. Den ufaglærte kvinde havde 2 belæg på variablen, 1 med *dem*, 1 med *sig*. De tre informanter er alle lavsociale, deres sprog indeholder mange fynske træk, og *dem* er lige så resistent som i de fynske landdistrikter, jf. analysen af de fynske båndtekster nedenfor.

Sammenfatning

Materialet til de tre provinsbyers sprog er mangelfuldt. Men man kan dog se, at refl. *dem* forsvinder tidligst i den store provinsby Odense, lidt senere i den mellemstore by Svendborg og senest i den lille by Kerteminde.

Materialet omfatter kun mennesker uden boglig uddannelse og hørende til de lavere sociallag (med pjentemølleren som en delvis undtagelse). I det højere borgerskab, den kulturelle og økonomiske elite, har sprogforandringen uden tvivl fundet sted tidligere. Der har man haft en længere og bedre skolegang, og man har i højere grad været underlagt et krav om korrekthed. Jævnfør forskellen på lavsociale og højsociale københavnere.

Sprogforandringen hos provinsbyernes lavsociale borgere kan både skyldes påvirkning fra skriftsproget (og skolen) og påvirkning fra sproget hos de højsociale borgere. Hvad der vejer mest, kan undersøgelsen ikke vise.

5 Dialekterne

I dialektundersøgelsen kan man igen stille de to spørgsmål: Hvornår kom *sig* ind i dialekterne? Og hvor længe var der variation *dem/sig* før *dem* gik af brug? Her kan man besvare det første spørgsmål, fordi sprogforandringen fandt sted inden for den periode materialet dækker, og det er denne sprogforandring, der er i fokus i det følgende. Hvad det andet spørgsmål gælder, er det korte svar, at *dem* endnu ikke er gået helt af brug.

Til dialektundersøgelsen har jeg benyttet følgende typer materiale: dialektbeskrivelser, dialektordbøger, optegnelser i seddelsamlinger og i kompletteringskladder, bondedagbøger og lydskrevne folkelivsskildringer, samt transskriberede, digitaliserede båndoptagelser (i det følgende kaldt båndtekster). Alle disse typer af kilder har deres svagheder, når man vil undersøge variationen *dem/sig.*

Dagbøger og båndtekster har ofte kun få belæg på variablen. Båndtekster på en halv times varighed har i reglen kun 0–2 belæg, og bondedagbøger undertiden kun 2–4 belæg. Man taler og skriver om 1. pers. sg. og pl., sjældnere om 3. pers. pl. Hvis den skrivende eller talende fx har 1–3 belæg på *dem* og ingen på *sig,* kan man ikke med sikkerhed slutte, at han eller hun generelt har gennemført *dem.* Dertil er materialet for spinkelt. Og hvis en gammel bondedagbog har belæg på refl. pl. *sig*, kan man ikke med sikkerhed vide, om *sig* hører til forfatterens talesprog, eller om det er en ren skriftsprogsform. (Dagbøger med stærkt skriftsprogspræg er på forhånd udeladt af undersøgelsen).

En del dialektbeskrivelser og ordbøger angiver ingen variation, men anfører *dem* som eneste mulighed. Men her kan man ikke udelukke, at forfatteren har foretaget en vis normalisering af systemet, idet han eller hun kan have opfattet pl. *sig* som et fremmedelement, der ikke hører til i den genuine dialekt.

Det samme kan gælde for optegnelser: Optegneren kan måske have udeladt eventuelle forekomster af pl. *sig*. Dertil kommer, at refl. 3. pers. pl. er forholdsvis sjældent optegnet. Det er langt mere almindeligt at optegne 3. pers. sg.

Endelig er der en del dialektbeskrivelser og optegnelser, der bygger på erindringer om sproget i forfatterens eller informantens ungdom, og her kan erindringerne være fejlfulde.

Også tidsfæstelsen volder problemer. Informanternes fødeår kan ikke – som hos Brink og Lund (1975) – bruges som fikspunkt, for de dialekttalende kan som alle andre tilegne sig nyere udviklinger i løbet af deres liv. Og heller ikke optegnelses- eller optagelsesåret kan bruges som fikspunkt, for det gælder højst for de ældre (og i reglen gammeldags) mennesker, der har været informanter. Yngre mennesker kan på samme tidspunkt have yngre træk. Dialekterne er ikke statiske sprog; det fremgår netop af den undersøgte variabels historie. Man bliver således nødt til at skønne på grundlag af både fødeår og optegnelses- eller optagelsesår.

Med forbehold for disse usikkerhedsmomenter skal det nedenfor vises, at dialekterne i første halvdel af 1800-tallet antagelig har haft gennemført *dem*, men fra engang i anden halvdel af 1800-tallet variation *dem/sig*.

Der benyttes både kvantitative og kvalitative metoder, og undersøgelsen er i mange tilfælde ført helt ned på individniveau.

Jeg har i reglen omsat, translittereret, lydskrift til rigsdansk ortografi, af hensyn til læseligheden. Derimod har jeg ikke normaliseret ortografien i skriftlige kilder (dagbøger mm.), da ortografien kan give et indtryk af skribentens skrivefærdighed eller mangel på samme.

5.1 Jysk

De jyske båndtekster viser følgende fordeling:

	dem	sig	i alt	% dem
Vends.	13	0	13	100
ØJyll.	27	2	29	93
VJyll.	25	8	33	76
SdJyll.	17	1	18	94
i alt	82	11	93	88

Teksterne og inddelingen i dialektområder stammer fra Afdeling for Dialektforsknings interne korpus med båndtekster (Wordcruncher-korpusset).

Vendsyssel

Båndteksterne fra Vendsyssel er optaget 1971–1974, med informanter født 1880–1900. En enkelt, kort tekst er dog optaget allerede 1948 med en informant født 1868.

Teksterne er påfaldende ved at have gennemført *dem.* Men der er kun 4 tekster, og 10 af belæggene på *dem* stammer fra én informant (født 1889, optaget 1971). Denne informant har antagelig gennemført *dem* i sit sprog. De øvrige 3 kan der ikke siges noget sikkert om.

Andre kilder fra Vendsyssel kan vise udviklingen i vendelbomålet. Den ældste kilde, jeg har benyttet, er Grønborg (1884), med folkelivsskildringer, sagn og eventyr skrevet på dialekt. Grønborg var født 1815 og optegnede sine fortællinger gennem 40 år. Han var lærer, men gik klædt som en bonde og talte som regel dialekt. Hans bog indeholder 27 belæg på refl. *dem* og 1 belæg på refl. pl. *sig*: *Folk i hele Jylland rejste sig også, og så blev kong Knud dræbt i Odense. Men alligevel måtte bonden siden ud med tiende, hvor nødig han ville* (s. 166, translittereret). Dette belæg findes i afsnittet med sagn, men det afviger både i stil og indhold fra de egentlige sagntekster. Det ligner mest en tekst fra en skolebog, og det er formentlig et eksempel på afsmitning fra skriftsproget. Ud fra Grønborg (1884) kan man slutte,

at ældre vendelbomål har haft gennemført eller næsten gennemført brug af refl. *dem.*

Det bekræftes af J.M. Jensen (1897–1902): *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære,* hvor *sig* anføres som ental (§ 474).

Jeg har også set på to yngre kilder, *Vendsysselsk Ordbog* (Espegaard 1972–74) og *Saltumdialektens Bøjningssystemer* (Højensgård 1987). *Vendsysselsk Ordbog* har variation, jf. *sig* II.5: "refererende til grundled i flt. – *di sat sæ* (el. *dem*) *ni'r*". Højensgård har derimod gennemført *dem*: "*sig* bruges kun henvisende til subjekt i ental; i flertal bruges 3. persons personlige pronomen: *han tog sig en dram; de tog dem en dram; enhver får svare for sig; de må svare for dem selv*" (s. 28, translittereret). På baggrund af *Vendsysselsk Ordbog* må man antage, at Højensgård har normaliseret. Da Espegaard har benyttet ældre informanter til ordbogen, må variationen *dem/sig* have en vis alder og formentlig gå tilbage til omkr. 1900.

Østjylland

Båndteksterne fra Østjylland er med informanter født 1884–1904, optaget 1967–1979. Enkelte er dog yngre. Refl. pl. *dem* er velbevaret. Der er kun 2 belæg på *sig*, begge fra samme tekst, med en informant født 1917, der også har 8 forekomster af refl. *dem.*

Det er derfor ikke overraskende, at man i *Houlbjergmålets Bøjningslære* (Ella Jensen 1956) kan læse: "Det refleksive *sig* bruges kun i Sing.: *enhver får svare for sig; han gav sig god tid.* I Pl. bruges *dem*: *de tog dem en dram; de har fået dem en bitte* (§ 75, translittereret). Hovedmeddeler til bøjningslæren og til samme forfatters lydlære (Ella Jensen 1944) var Ella Jensens fader, der var født 1872 i Houlbjerg (nordøst for Silkeborg), men flyttede fra egnen i 1888. "Det er således Sproget, som det taltes i Houlbjerg omkring 1880, der behandles her", skriver Ella Jensen (1944: 8). En ældre tids sprog er fastfrosset, fordi meddeleren flyttede bort.

Også i *Nordsamsisk Bøjningslære* (Lindegård Hjorth 1958) finder man kun *sig* i sg. (s. 47). Bøjningslæren er skrevet på grundlag af Ella Jensens optegnelser på Samsø i årene 1950–1957.

Et Hadsherredsmåls Formlære (Peder Andersen 1957) har derimod variation: ”Det refleksive sig hedder *sə,* betonet *sæ*: *de gik sig* el. *dem en tur hver for sig*” (s. 79, translittereret). Peder Andersen har optegnet sit eget sprog efter hukommelsen. Han var født 1871 og voksede op på en gård i Gosmer sogn (nord for Horsens fjord), men uddannede sig til lærer og translatører og flyttede fra egnen. Han optegnede i 1951–1957, og optegnelserne dækker ”tiden omkr. 1880”. Hvad *sig* angår, må han huske forkert. Han må være påvirket af sin uddannelse og lærergerning og af nyere tids sprog.
At det forholder sig sådan, fremgår af Ella Jensens optegnelser efter hans broder, Rasmus Andersen (Ella Jensen 1946–1947). Rasmus Andersen var født 1868 og blev boende som gårdejer i Gosmer sogn hele livet. Og han har *sig* i sg. og *dem* i pl.[11]

Også Niels Åge Nielsens store seddelsamling fra Tved sogn (på Djursland) har *sig* i sg. og *dem* i pl. Under *den* finder man således 11 belæg på refl. pl. *dem.* Kun et enkelt belæg viser en mulig variation: *hønsene står og næbrer dem* (el. *sig?*), men andetsteds *de går og næbrer dem, de har vist utøj* (citater translittereret). Informanten var født 1867, og optegnelserne er fra 1953–1957.

Den sidste kilde til østjysk, der skal nævnes her, er optegnelser af navneforskeren Kristian Hald. Hald var født 1904 i Todbjerg sogn (mellem Randes og Århus) som søn af en gårdejer, men flyttede til København i 1923. Han optegnede allerede fra 1923 efter sine forældre (født 1870 og 1871) og supplerede optegnelserne efter forældrenes død (1957 og 1958) ved at optegne efter sig selv. Både forældrene og Hald selv har variation *dem/sig,* med *dem* som den hyppigste variant. Det er sandsynligt, at Hald havde taget *sig* i brug, før han forlod egnen i 1923.

På baggrund af alle disse kilder kan man antage, at østjysk har haft enerådende eller næsten enerådende refl. pl. *dem* til omkring 1900, og at *sig* blev taget i brug i begyndelsen af 1900-tallet.

[11] Der er 4 spontane belæg på refl. pl. *dem* (Topografisk Samling 2142 side 11, 18, 103, 187).

Vestjylland

Til Vestjylland hører Thy og Hanherred nord for Limfjorden, samt et mindre område i Østjylland, der har vestjyske træk som følge af en indvandring af vestjyder.

Båndteksterne fra Vestjylland er med informanter født 1870–1900, optaget 1962–1976. Enkelte informanter er yngre, og enkelte korte optagelser er ældre. Teksterne har som det ses af skemaet ovenfor noget lavere frekvens af *dem* end det øvrige Jylland, 76 % kontra 93–100 %. Der er 8 forekomster af *sig,* fordelt på 6 båndtekster, hvoraf de 2 også har forekomster af *dem.*

Af de vestjyske grammatikker har Bloch 1837 som ventet kun *sig* i sg. (s. 39), Sandvad 1931 nævner ikke refl. pron., og Lund 1932 nævner *sig* (§ 606), men skriver intet om brugen.

Jeg har excerperet to kilder fra Vestjylland syd for Limfjorden, Skautrup 1927–1979 og Helweg 1944–1957.

Peter Skautrup har beskrevet sproget på sin hjemegn i *Et Hardsysselmål. Ordforråd* (bd. 1 1927 og bd. 2 1930–1979). Skautrup var født 1896 i Tvis sogn (sydøst for Holstebro) og talte dialekt til han flyttede hjemmefra som 16-årig. Han har optegnet efter sin moder, født 1861, samt sporadisk efter enkelte andre, og han har benyttet moderen som kontrollant i det materiale, han selv har konciperet. I et efterskrift til bogen skriver han, at fremstillingen "sprogligt har sit centrum i decennierne 1870–1910". Optegnelserne er ordnet sagligt, efter emner som fx Indbo, Vejr og Vind, Arbejder og Bevægelse, men i bind 2 (s. 139 ff.) er der en omtale af pronomener. Her skriver Skautrup: "Refleksivet *sig* kan kun anvendes visende tilbage til kønsbestemt pronomen i singularis: *han slog sig; den kommer sig.* Ved pluralis hedder det *dem*". At der kun kan henvises til pronomen er en fejl, men at der henvises til sg. med *sig* og til pl. med *dem,* er, hvad man kunne vente. Men det modsiges af optegnelserne. Der er 7 forekomster af refl. pl. *sig,* og kun 1 med refl. pl. *dem,*[12] fx (translittereret): *de laver sig til at gå; æ duer næbrer sig; men de kan jo sommetid have held med sig.* Det er uvist, hvordan denne modsigelse mellem teori og empiri skal forklares. Måske skyldes de syv

[12] Med *sig*: bd. I: 129$_3$, l29$_7$, 129$_{18}$, 132$_{18}$, 217$_7$, bd. 2: 116$_8$, 124$_7$ – med *dem:* bd. 1: 128$_{12}$.

citater med *sig* ikke Skautrups moder, men ham selv, og de tilhører da tiden efter år 1900.

Helweg 1944–1957 er en seddelsamling med optegnelser fra Velling (ved Ringkøbing fjord) af Johs. Helweg, af ham selv betegnet ”Vellingmålet omkr. 1890”. Helweg var født 1881 og boede i Velling 1884–1895. I denne periode var han tosproget, idet han talte rigsdansk i hjemmet og i skolen i Ringkøbing, men ”ravjysk” i alle andre sammenhænge (ellers blev han mobbet). Han optegnede først 50 år senere, efter hukommelsen. Det giver naturligvis en fare for fejl, men til gengæld har det den fordel, at han ikke er blevet påvirket af nyere udviklinger i dialekten. Han har tilsyneladende haft en usædvanlig god sproglig hukommelse, og hans barndoms tosprogethed kan have skærpet hans sproglige sans. Helweg har gennemført refl. pl. *dem*, med i alt 19 forekomster,[13] fx (translittereret): *æ børn de tumler dem i æ hø; de kan holde dem til jul* (om nogle æbler); *de kan itte lyve dem der* (dvs. deres) *forældre fra* (om børn der ligner forældrene); *sådan gamle koner de er for det meste lidt krympevorne af dem* (dvs. kuldskære); *de holdt dem for dem selv*. Flere gange har han tilføjet på en seddel, at det ikke kan hedde *sig* i den pågældende frase.

Fra Hanherred nord for Limfjorden har jeg gennemlæst C.M.C. Kvolsgaards *Spredte træk af landbolivet optegnet i jysk mundart* (Kvolsgaard 1891, optegnet 1884–1888). Kvolsgaard henfører selv det billede, han har givet af ”livet, sproget og tankegangen” til tiden ”for omtrent 30 år siden”, dvs. omkr. 1860. Bogen indeholder 19 belæg på variablen, alle med *dem*, fx (i translitteration): *så rejste folk dem fra bordet; de skulle hen .. at købe boller og honningkager at age med dem hjem; de havde det for dem selv*. Dette stemmer med sprogbrugen i naboområdet Vendsyssel hos Grønborg 1884.

Fra Thy har jeg ingen gamle kilder, men derimod optegnelser ved lærer Torsten Balle. Balle var født 1900 i Thy. Han beherskede selv dialekten og optegnede 1953–1979, især efter mennesker født i 1870’erne og 1880’erne.[14] Under *sig* skriver Balle: *”sig* viser tilbage til subst. el. pron. i

[13] Seddel nr. 277, 417, 445a, 870, 963, 1136, 1206, 1557, 1684, 1939, 1998, 2172, 2205, 2569a, 2569a, 2569a, 2705, 3123, 3454.
[14] Tak til Torben Arboe, Jysk Ordbog, for oplysninger om Balles optegnelser.

sing. og (i hvert fald nu) ofte også til subst. ell. pron. i pluralis, men her kan også bruges *dem*, og det var måske i ældre tid det almindeligst (el. eneste) brugte". Balles informanter er født i de samme årtier som båndteksternes informanter, og hans optegnelser er stort set samtidige med optagelserne af båndteksterne. Det er derfor ikke overraskende, at han finder variation.

Min gennemgang af de ovennævnte kilder har ikke afklaret spørgsmålet, om man i Vestjylland har brugt *sig* i pluralis tidligere end i andre dele af Jylland, sådan som tallene fra båndteksterne kunne antyde. Men på grundlag af Kvolsgaard og Helweg kan man antage, at *dem* har været enerådende eller næsten enerådende til engang sidst i 1800-tallet.

I de båndtekster, der havde forekomster af *sig*, var to af informanterne født allerede i 1870'erne.[15] Det må da antages, at de to informanter var vokset op med *dem*, men havde taget *sig* i brug som variant senere i livet. Den ene var flyttet til Esbjerg som 22-årig og talte jyskpræget rigsdansk til daglig. Den anden talte dialekt til daglig, men var en meget belæst mand. Begge har enkelte rigsmålstræk i optagelserne.

Sønderjylland

Båndteksterne fra Sønderjylland er næsten alle optaget i 1970'erne, med informanter født 1880–1900. Enkelte er dog ældre og enkelte er yngre. Det ses, at refl. pl. *dem* er velbevaret i denne generation.

Det kan derfor ikke overraske, at næsten alle sønderjyske grammatikker anfører, at *sig* kun bruges i sg. Det gælder Lyngby 1858 (s. 51), Kok 1863 (s. 157) og Langfeldt 1939 (s. 72). Kun Jørgensen 1950 (efter skitse skrevet 1915) nævner intet om numerus.

Også i Anders Bjerrums optegnelser fra hans fødesogn Vodder er det gamle system bevaret: Under *sig* er der kun belæg på singularis, og under *den* er der 11 belæg på refl. pl. *dem*. Optegnelserne er fra 1939–1940, med informanter født 1864–1874.

Den samtidige Hostrupordbog (Ottsen 1936–1941, udg. 1964) har derimod variation. Ottsen var født 1859 i Hostrup og er altså ældre end både båndteksternes og Bjerrums informanter. Han var søn af en husmand, men

[15] Inger Marie Thomsen fra Thisted Landsogn og Niels Nielsen Mundbjerg fra Sevel.

uddannede sig til lærer på Tønder Seminariums danske del og blev lærer ved forskellige landsbyskoler i Sønderjylland. I 1919 gik han på pension og flyttede til Haderslev, hvor han arbejdede på ordbogen 1936–1941. Under *sig* har han kun belæg med subjekt i sg., under *de* nævner han ikke den refleksive brug, men spredt i ordbogen har han et mindre antal belæg på refl. pl. *dem* (fx under D 91, M 10, T 207, T 273), og et mindre antal belæg på refl. pl. *sig* (fx under B 47, B 268, D 138). Han er tilsyneladende ikke bevidst om variablen; ellers ville han formentlig have behandlet den i ordbogen under *de* og *sig*. Ligesom hos Johs. Helweg og Ella Jensens fader er der hos Ottsen tale om et erindret sprog, men modsat dem har Ottsen ikke forladt hjemegnen, men er blevet boende i Sønderjylland hele livet. Han skriver selv, at han kunne komme i tvivl om et ord: "Var *det* Ord nu mit eget, eller havde jeg samlet det op undervejs?" (Ottsen 1961: XI). Og refl. pl. *sig* må være noget, han har samlet op. Hans sprog kan være påvirket af hans boglige uddannelse, og det kan være påvirket af sproget i Haderslev. I Haderslev må der have været variation *dem/sig* på denne tid: *dem* er optegnet i byen i 1930'erne, men *sig* har uden tvivl forekommet, hos tilflyttede rigsmålstalende og muligvis hos yngre mennesker.[16] Endelig kan han måske være påvirket af tysk, idet han var forpligtet til at undervise på tysk i de sidste 30 år af hans lærergerning. Sønderjylland var da under tysk styre, og en instruks fra 1888 påbød, at al undervisning skulle foregå på tysk, med undtagelse af religionsundervisningen (Jeppesen 1938: 12f.).[17] Uanset hvad forklaringen er, så kan refl. pl. *sig* ikke henføres til Hostrup i 1870'erne.

Ud fra Langfeldt 1939, Bjerrums optegnelser 1939–1940 og båndteksterne (optaget 1970–1981) må man antage, at sønderjysk har haft enerådende eller næsten enerådende refl. pl. *dem* i hvert fald til omkring 1900 – og formentlig længere endnu. For når der ses bort fra Ottsen, indeholder materialet kun et enkelt belæg på pl. *sig*, fra en båndtekst med en informant fra Als, født 1895 og optaget 1971. Og det er uvist, hvornår hun har taget pl. *sig* i brug.

[16] Jf. Marius Kristensen 1932: 344: "i Åbenrå og Haderslev er der endnu ikke så få yngre, der i det mindste kender det gamle mål, selv om mange af dem ikke mere taler det".

[17] Tak til Malene Monka, Afdeling for Dialektforskning, der har gjort mig opmærksom på instruksen, og som har givet mig nyttige litteraturhenvisninger om sønderjysk.

Også de gamle danske dialekter syd for grænsen havde refl. pl. *dem*, se *Ordbog over Fjoldemålet* (Bjerrum og Bjerrum 1974) og *Ordbog over den danske dialekt i Angel* (Jul Nielsen og Nyberg 1995) under *sig* og *de*.[18]

5.2 Ømålene

Båndteksterne fra Øerne viser følgende fordeling:

	dem	sig	i alt	% dem
Fyn	35	18	53	66
Sydfynske øer	20	16	36	55
Møn, Falst., Loll.	33	19	52	63
Sjælland	46	21	67	69
i alt	134	74	208	64

Som det ses er frekvensen af *dem* lavere end i de jyske båndtekster. Det er ikke overraskende, da jysk generelt er mere konservativt end ømål. Lavest er frekvensen på de sydfynske øer, men det skyldes en enkelt informant fra Ærø, der har 10 forekomster af *sig* og 0 af *dem.*

Fyn

Der er 40 båndtekster fra Fyn, med stor tidsmæssig spredning. De ældste tekster er optaget 1938–1949, de yngste i 1990'erne. Og den ældste informant er født 1854, den yngste 1919. Der er dog så få belæg i de ældste og de yngste optagelser, at de ikke har større indflydelse på det samlede resultat. Men det skal nævnes, at de ældste informanter kun har belæg på *dem.*

I GG 1965 nævnes flere fynske kilder, der har forekomster af *sig.* Det drejer sig om enkeltbelæg fra Ømålsordbogens seddelsamling, samt om tre dialektbeskrivelser: *Brenderup-Målet* (H.M. Jensen 1926), *Mundarten i Flemløse* (Jacobsen 1884) og *De fynske Bønders Sprog* (Rasmus Rask omkr. 1810–1815, udgivet 1938).

[18]*Ordbog over Fjoldemålet* er i øvrigt interessant ved – som den eneste kilde jeg er stødt på – at have eksempler på refleksivt *hende*, fx (translittereret): *hun kan nok lade hende se* (dvs. hun ser godt ud). – Dette er udeladt i Jysk Ordbog.

H. M. Jensen (1926 § 182) skriver, at der bruges både *sig* og *dem* henvisende til flertal. H. M. Jensen var født 1885 og opvokset i Brenderup. Han var flyttet fra egnen som ung, var uddannet cand. mag. og optegnede "enten efter hukommelsen eller med beboere af sognet som hjemmelsmænd". Beskrivelsen har generelt et ungt sprogpræg, og pl. *sig* kan tilhøre hans eget sprog.

Jacobsen (1884: 146) skriver "brugen af *sæj, sæ* er ikke så meget trængt tilbage som i dansk; jeg tror ikke der kan siges *di slùw'ə dæm*, de slog dem, når der menes *sæj*". Dette er overraskende. For det første er det ikke rigtigt, at *sig* er "trængt tilbage" i dansk på dette tidspunkt (jf. ovf.). For det andet ville man vente fuld accept af *dem* (og af *de slog dem*)[19] i en kilde, der som Jacobsen 1884 har et meget gammeldags præg mht. udtale og bøjning. En forklaring kan være, at beskrivelsen af udtale og bøjning bygger på forfatterens omfattende optegnelser hos ældre dialekttalende (jf. Jacobsen 1884: VI), mens udsagnet om *sig* bygger på hans egen sprogfølelse. Han var født 1858 og voksede op i et husmandshjem, men kom allerede i 1872 til København for at studere.

At *dem* ikke var fremmed for Flemløsemålet på Jacobsens tid fremgår af senere optegnelser. Svend Jespersen optegnede i Flemløse i 1940 hos to gamle informanter, A.J. født 1861 og P.A. født 1863, altså jævnaldrende med Jacobsen. I disse optegnelser (Jespersen 1940) har jeg fundet 6 spontane belæg på variablen, alle med varianten *dem*.[20]

Rasmus Rask var flere generationer ældre, født 1787 i Brændekilde på Midtfyn, hvor faderen var skrædder og husmand. Han gik i latinskole i Odense 1801–1807 og på Københavns Universitet 1808 ff. Allerede i skoletiden begyndte han at interessere sig for sprog. Han lærte sig selv at læse oldislandsk, og han begyndte at nedskrive fynske ord og at beskrive fynsk udtale. Bogen *De fynske Bønders Sprog* er imidlertid ikke hans egen udgivelse. Den indeholder stof hentet fra fire forskellige manuskripter, ordnet og udgivet af Poul Andersen. Hovedparten udgøres af en alfabetisk ordsamling,

[19] *De slog dem* er optegnet på Vestfyn, samt spredt i andre dialektområder. Løsrevet er denne sætning og mange andre sætninger tvetydige, men i konteksten er de entydigt reflekssive.
[20] Kompletteringskladde E side 239, 304, 908, 951, 1237, 1251.

men der er også udkast til en kort formlære, udkast til en fynsk lydlære, samt en tekstprøve skrevet på fynsk. Ordsamlingen indeholder en del citater, men ingen med refl. pl. Tekstprøven har derimod et enkelt belæg. Tekstprøven dateres af udgiveren til før 1814 (jf. s. XX). Den udgøres af en dialog mellem tre personer, der taler om napoleonskrigen. Belægget lyder, omsat til rigsdansk ortografi: *Åh, de tovlige narre, der har ladet sig forlede af dem.*

Dette belæg kunne tyde på, at der allerede omkring år 1810 var variation i de fynske bønders sprog. Det er dog mere sandsynligt, at belægget er en fejl. Ifølge udgiveren er sprogprøven formentlig omsat efter et (ukendt) forlæg (jf. s. XXIII), og Rask kan tankeløst have gengivet forlæggets ord. "Interdum dormitat bonus Homerus" (undertiden sover den gode Homer), skriver udgiveren (s. XXIV) i forbindelse med andre fejl i manuskriptet.[21] Og Rask kan have "sovet", fordi han på dette tidspunkt formentlig selv har sagt *sig* i pluralis. I hvert fald argumenterer han for at "håndthæve den ægte gamle nordiske Brug " af *sig* i pl. i et skrift fra samme tid, *Den danske Grammatiks Endelser og Former af det islandske Sprog forklarede* (Rask o.1815, jf. Diderichsen 1939: 67).

For at komme tilbage til Rasks samtid har jeg excerperet belæg fra *En fynsk Hjulmagers Dagbog 1813–1833* (Nielsen 1813–1833, udg. 1989). Dagbogen er skrevet af den sydfynske hjulmand, husmand og spillemand, Hans Nielsen, født 1795 i Brahe Trolleborg sogn. Han har lært at skrive i Reventlows skole i sognet, og han behersker skriftsproget godt. Han skriver nøgternt og kortfattet om dagenes vejr og begivenheder. Desværre indeholder dagbogen kun 3 belæg på variablen,[22] alle med *dem*, fx: *de havde ogsaa Niels Knudsen og Kristine Knagerbjerg til at hjelpe dem* (s. 160). Man kan ikke ud fra så få belæg slutte med sikkerhed, at *dem* var enerådende i hans sprog.

Endelig har jeg excerperet belæg fra den nordvestfynske husmand Jens Christensen, født 1828. Jens Christensen skrev en levnedsskildring til sine børn i 1910. Han er en uøvet skribent, hvad der blandt andet viser sig i en

[21] Den latinske sætning hører til de såkaldte "bevingede ord". Den bruges bl.a. af Oehlenschläger og går tilbage til Horats *Ars Poetica* (jf. Oscar Arlaud (1906): 88).
[22] Side 124, 124, 160.

vaklende ortografi, men han er en livlig fortæller, der beskriver situationer og gengiver replikker i en udpræget mundtlig stil. Netop dette gør ham til en værdifuld kilde. Han har 17 belæg på variablen,[23] 15 med *dem*, 2 med *sig*, fx: *det ga* (gad) *de ikke røre dem til* (s. 86); *de 2* (heste) *var unge, derfor kun* (kunne) *de bedre holde sig* (dvs. holde sig i god form) (s. 80). Jens Christensen er 40 år yngre end Rask og skriver 100 år senere. Hans høje frekvens af *dem* er derfor interessant.

Hvis man underkender Rask, kan man antage, at fynsk har haft enerådende eller næsten enerådende *dem* i hvert fald til omkr. 1850.

De sydfynske øer

Båndteksterne fra de sydfynske øer er optaget 1964–1978, med informanter født 1870–1900. Enkelte er dog ældre og enkelte yngre. En enkelt er optaget 1939 med en informant født 1845.

Som nævnt ovenfor er frekvensen af *dem* lavere end andre steder, fordi en enkelt båndtekst har 10 forekomster af *sig* (og 0 af *dem*). Informanten er født 1899 på Ærø og optaget på bånd 1981. Hendes sprog er i øvrigt genuin dialekt, og det er uvist, hvor gammel hendes brug af *sig* er. Det kan gå tilbage til barndommen, eller hun kan have tilegnet sig det i løbet af 1900-tallet. De øvrige båndtekster fra Ærø har kun få forekomster af variablen: 1 belæg på *sig* og 1 belæg på *dem*.

Fra Ærø foreligger en utrykt ordbog over dialekten i Marstal ved Erik Kroman (Kroman 1920 ff.). Kroman var født 1892 i Marstal og beherskede selv dialekten. Marius Kristensen optegnede en ordliste efter ham i 1910, og han optegnede selv dialekt på Ærø i de følgende år. Han skelner i Marstal-ordbogen mellem refl. sg. *sig* og refl. pl. *dem*: *han slår sig,* men *de slår dem* (translittereret). Dette kan være en normalisering, jf. den ærøske informant med 10 belæg på pl. *sig*, men det kan også beskrive sproget før år 1900. Kroman oplyser ikke, hvilken periode hans ordbog dækker.

Fra Langeland findes både en *Langelandsk Grammatik* (Gotfredsen 1955) og en *Langelandsk Ordbog* (Gotfredsen 1972–1974), af samme forfatter. Gotfredsen var født 1894 på en gård i Snøde, men uddannede sig til

[23] Side 16, 25–26, 27, 35, 35, 38, 40, 60, 62, 80, 85, 85, 86, 88, 100, 101, 102.

lærer og flyttede fra Langeland. Hans bøger beskriver sproget i det første årti i 1900-tallet. Han bygger på sin erindring, men har i vidt omfang kontrolleret erindringen ved "samtaleaftener" med langelændere født 1890–1895 (samt ved mange telefonopringninger, har han fortalt). I grammatikken skriver han i § 60: "Det refleksive *sig* erstattes i pluralis med det personlige pronomen *dem*: *de to heste tager dem itte videre godt ud ved siden af hverandre*" (translittereret). Men i ordbogen er der mindst ét eksempel på *sig* i pluralis, under *tromle* II v: *se hvor hestene tromler sig i græsset*" (dvs. triller sig). Frasen *tromler sig* kan ikke være lån fra rigsmålet, for *tromle* er et dialektord (jf. ODS under II. *trumle*). Man kan altså antage, at der var variation refl. pl. *dem/sig* i begyndelsen af 1900-tallet.

Formentlig har de sydfynske øer haft enerådende eller næsten enerådende *dem* lige så længe som Fyn, men der savnes et ældre materiale til at belyse dette.

Møn, Falster og Lolland

Der er 30 båndtekster fra Møn, Falster og Lolland. De fleste er optaget 1960–1990, med informanter født 1880–1910, dvs. lidt yngre end i de andre ømålsområder. Frekvensen af *dem* (63 %) svarer til frekvensen på Fyn (66 %).

Jeg har excerperet belæg fra to dagbøger, Rasmus Stæhrs dagbog og Helene Dideriksens dagbog, begge fra det mønske område. Rasmus Stæhr var født 1769, og hans dagbog dækker årene 1801–1854. Dagbogen for 1803 og 1822 er udgivet, og en kopi af hele dagbogsmanuskriptet findes i Afdeling for Dialektforskning, sammen med en seddelsamling med excerpter fra manuskriptet. Rasmus Stæhr var søn af en husmand og skipper. Han blev selv skipper, men giftede sig i 1797 til en gård på Farø og købte også jord på Bogø. Det vides ikke, hvor han har lært at skrive. Han er ikke så sikker i retskrivning som den fynske hjulmand, der er nævnt ovenfor, men hans dagbog minder om hjulmandens i stil og indhold. Og ligesom denne har han kun få forekomster af variablen. Jeg har excerperet belæg både fra den trykte udgave og fra seddelsamlingen og har fundet 5 belæg på variab-

len,[24] alle med *dem*, fx: *nogle unge fra Baagöe kom her over og Moerede dem hos vores til Næste Morgen*; *Folkene ... havde de 2 Køer til Baagøe med dem.*

Helene Dideriksen var født 1860 og er således 90 år yngre end Rasmus Stæhr. Hun var datter af en gårdejer på Møn og boede hjemme hele livet. Hun var dybt præget af den grundtvigske bondebevægelse, gik tre måneder på Rødkilde højskole på Møn, var aktivt medlem af en grundtvigsk foredragsforening og gik på aftenskole i en friskole, hvor hun både skrev stile og blev undervist i retskrivning. Hendes ønske var at blive friskolelærer, men hendes fader ville ikke bekoste det, og hun døde af tuberkulose i en alder af 31 år. Dagbogen omfatter årene 1875–1886, og er udgivet i uddrag. Dagbogen adskiller sig meget fra de ældre bondedagbøger. Den indeholder digte, naturskildringer, tanker og følelser; den er velskrevet og bærer præg af, at Helene læste meget, både skønlitteratur og faglitteratur. Jeg har fundet 9 belæg på variablen, alle med *dem*,[25] fx: *thi Hestene skal hvile dem til Søndag*; *Madses har ogsaa givet dem meget af med mig i Aar*; *de hentede stole til dem selv.* Der er dog et enkelt belæg på pl. *sig*, men det er i en replik af højskoleforstander og folketingsmedlem Frede Bojsen, gengivet i dækket direkte tale: *og var der nogen tilstede* [ved folkemødet] *som ikke var Venner, saa vilde han opfordre dem til at fjerne sig* (s. 159).[26] Man kan ikke vide, om Helene har været bevidst om forskellen på hendes eget *dem* og Frede Bojsens *sig*, men man kan se, at hun ikke har tillagt sig skriftsprogets *sig*, til trods for at hun er belæst. Formentlig er hun ikke blevet rettet, hvis hun skrev *dem* i stilene til aftenskolen.

Fra Falster findes optegnelser med en ældre bonde, Lars Rasmussen født 1837. Lars Rasmussen var opvokset i Klokkergården, som han overtog efter sin fader i 1867. Men i 1880 emigrerede han til Amerika, hvor præsten Fr. Lange Grundtvig optegnede folkelivsskildringer og dialekt efter ham i årene 1885–1895. Grundtvig redigerede optegnelserne og udgav dem i bogen *Li-*

[24] 8.6.1816, 29.1.1822, 18.5.1822, 6.2.1837, 10.3.1848.
[25] Side 47, 144, 155, 156, 165, 168, 181, 202, 203 i udgaven.
[26] *Venner* er betegnelsen for tilhængere af den grundtvigske bevægelse (jf. ODS I. *Ven* 2.3). – Helene var selv til stede ved folkemødet, men hun kan også have formuleringen fra en af de aviser, hendes fader holdt.

vet i Klokkergården (Grundtvig 1909). Bogen skildrer livet på gården, sagligt ordnet, og med dialektale ord og sætninger indføjet i hjemmelavet lydskrift. Nogle få af de lydskrevne sætninger har belæg på variablen, og de viser variation, fx: *Dæ æ æn Harm å se på, såm di skaver dåm* (skaber dem, om folk der er overdrevent pyntede) (s. 92); *Di hå slobre all Maiŋ i sæ, å no slekker di Fae* (de har slubret al maden i sig, og nu slikker de fadet, om hundene) (s. 99). Det kan virke overraskende at finde varianten *sig* i Lars Rasmussens gammeldags dialekt. Han må have taget den i brug som voksen, samtidig med at han i øvrigt har bevaret – eller nok snarere husket – en gammeldags udtale.

Det falsterske materiale viser i øvrigt, hvor stor inter-individuel variation der findes. Lars Rasmussen, født 1837, har variation i optegnelser 1885–1895, mens den falsterske husmand Laurits Hansen, født 1905, har gennemført *dem* i en båndtekst optaget 1987, med 7 forekomster af *dem*.[27]

Fra Lolland har jeg to relativt unge kilder, *Lollandsk Grammatik* (Christensen 1936) og *Lollands Ordbog* (Jørgensen 1943). Begge forfattere er opvokset på Østlolland, født i hhv. 1880 og 1874, men Christensen uddannede sig til lærer og Jørgensen til cand. mag., og begge forlod Lolland. Deres bøger bygger på erindring, suppleret og kontrolleret med optegnelser hos ældre mennesker. *Lollandsk Grammatik* beskriver ifølge indledningen sproget ”som det blev talt i aarene 1880–1890”, men indeholder også yngre former if. Jørgensens kritik af bogen (Jørgensen 1936–1937). *Lollandsk Ordbog* angiver ingen årstal, men den dækker en bred periode, idet den ofte anfører både yngre og ældre udtaler. De yngre kan tilhøre forfatterens eget sprog, mens de ældre kan tilhøre hans informanters, deriblandt hans moder født 1842. Begge bøger har variation *dem/sig*. *Lollandsk Grammatik* skriver eksplicit: ”Det hedder baade i ent. og flert. *sæi* (sig), men i flert. bruges ogsaa *dæm* (dem): *slog de sig; slog de dem* (translittereret)” (§ 209). *Lollandsk Ordbog* har under *sig* kun eksempler på sg., og under *de* intet om refleksiv brug. Men spredt i ordbogen finder man belæg på refl. pl. *dem* og *sig,* fx (translittereret): *drengene lå og baltrede dem i græsset; bare folk lod være*

[27] Lars Rasmussen er fra Systofte sogn, mens Hans Lauritsen er fra det nærtliggende Falkerslev sogn.

med at klumpe dem sammen; drengene klamrede sig til den væltede jolle; tilhørerne rejste sig efter talen (jf. under de resp. vb.). Det er sandsynligt, at refl. pl. *dem* i Lollandsk Ordbog hører til moderens sprog, idet citaterne med *dem* har den ældre udtale *dåm* eller *dam*. Citaterne med *sig* kan derimod høre til forfatterens eget sprog.

På baggrund af *Livet i Klokkergården, Lollandsk Grammatik* og *Lollandsk Ordbog* kan man konstatere, at der var variation *dem/sig* på Lolland-Falster i anden halvdel af 1800-tallet.

Sjælland

Der er 42 båndtekster fra Sjælland, de fleste optaget 1970–1990, med informanter født 1880–1910. Enkelte er ældre og enkelte yngre. Optagelserne er lidt yngre end i de øvrige ømål, mens frekvensen af *dem* er lidt højere (69 %).

I GG (1965: 35f.) nævnes flere sjællandske sogne, hvorfra der er belæg på pl. *sig*. Belæggene stammer fra Ømålsordbogens samlinger og ligger nu under *sig* i seddelsamlingen. Blandt belæggene var der ét, der var overraskende. Det stammede fra den højt estimerede informant Bodil Marie Pedersen. Bodil Marie var født 1868 i Lille Lyngby og var gift med en landarbejder. Ellen Raae, Ole Widding og Kaj Bom har alle optegnet efter hende 1930–1945. Spredt i Ømålsordbogens samlinger har jeg fundet 10 belæg fra hende, 9 med *dem*[28] og 1 med *sig*,[29] det ene, der blev sendt til Brøndum-Nielsen. Bodil Marie havde altså variation omkring 1940, men med *dem* som absolut dominerende variant.

Der findes to ældre grammatikker fra Sjælland, J.K. Krygers *Bidrag til nordsjællandsk Lyd- og Bøjningslære* (Kryger 1881–1887) og P.K. Thorsens *Sprogarten på Sejerø* (Thorsen 1884, udg. 1894). De nævner begge *sig*, men har intet om brugen af ordet. Men i en lille sprogprøve på sejrødialekt, optegnet af Otto Jespersen med Thorsen som informant, har Thorsen refl. pl. *dem* (Jespersen 1884–1890: 229). Og i et utrykt manuskript skriver Kryger

[28] Under verberne *bade, baltre, brokke, bære, klumpe, nimse, skabe, tage, to.*

[29] I sætningen *de tager på sig* dvs. tager tøj på. Man ville have ventet *dem* i denne gammeldags frase, men *sig* kan være fremprovokeret af optegnerens spørgsmål: *tage tøj på* eller *tage på sig?*

om sjællandsk: ”Det tilbagevisende Stedord *sig* bruges … kun ved Entallet. Står Grundordet i Flertal, bruges *dem* (NkS 2259,4°). Thorsen var født 1851 og Kryger 1844.

For at komme længere tilbage end til P.K.Thorsen og J.K. Kryger har jeg excerperet belæg fra tre uøvede skribenter, Ole Hansen Frølunde fra Vestsjælland, og Lars Nielsen og Ole Kollerød fra Nordsjælland. Ingen af dem beherskede retskrivningsreglerne.

Ole Hansen Frølunde var født 1822 i Frølunde lidt uden for Korsør, hvor han voksede op under meget fattige og usle forhold. Han deltog som soldat i krigen 1848–1850 og skrev både breve og dagbog fra krigen (Frølunde 1848–1849). Vibeke Sandersen har transskriberet hans breve og dagbog og har kommenteret sproget (Sandersen 2014). Jeg har fundet 5 belæg på variablen hos ham, alle med *dem*,[30] fx: *... thi di* (de, tyskerne) *tog nesen til dem og vi saa dem ikke mere; .. at dig* (de, tyskerne) *ikke skulde tage dem af at vi Rettererede* (retirerede).

Lars Nielsen var gårdejer i Farum nord for København. Han var født 1742 og overtog forældrenes gård i 1769. I 1774 blev han udnævnt til sognefoged i Farum, i 1785 til fast taksationsmand ved udskiftningen af krongodset på Frederiksborg og Kronborg amter, og i 1791 til lægdsmand. Han var således ikke en helt almindelig bonde, og han følte sig heller ikke som en almindelig bonde.[31] Han må have lært at læse og skrive i rytterskolen i Farum, og i årene 1789–1794 skrev han dagbog. Dagbogen har som andre bondedagbøger kortfattede beskrivelser af vejret og af dagens arbejder og begivenheder, men den indeholder også korte omtaler af de cirkulærer, reskripter, resolutioner og lignende, som han modtog som myndighedsperson, og visse passager i dagbogen har tydeligt skriftsprogskarakter. Det fremgår af dagbogen, at han jævnligt var i København og jævnligt var i kontakt med myndighedspersoner uden for bondestanden.

Lars Nielsens dagbog indeholder 6 forekomster af variablen, 5 med *sig*, 1 med *dem.* Af de 5 belæg med *sig* findes de 2 i referater af cirkulærer og

[30] I brev 1.6.1848 (under udgivelse) og i dagbog udgivet i Danske Studier 2014 s. 16, 18, 19.

[31] Udgiveren af hans dagbog 1978 bemærker, at han sondrede mellem sig selv og ”bønderne” og ”følte et merværd” i forhold til dem. (Indledningen: 6)

resolutioner (s. 63 og 80), 1 er muligvis referat af en avis (s. 34), mens 2 findes i fri anvendelse, om dagligdags emner, fx: *og ved begyndelsen* (af måneden) *lode vinder fule* (vinterfugle) *sig se i gaardene* (s. 36). Også det ene belæg på *dem* er i en dagligdags kontekst: *da foerede* (fodrede) *vi faarene første gang for i aar da de hiden til havde næret dem selv* (s. 45).

Lars Nielsens *sig* er formentlig ikke et rent skriftsprogstræk, men har også hørt til hans talesprog. Hans talesprog var i et vist omfang påvirket af københavnsk talesprog, formentlig af talesproget hos de københavnske myndighedspersoner, som han var i kontakt med. Han havde således københavnsk udtale af ordene *støft* (støbt) og *ind kreft* (indkrævt, dvs. indkrævet), se K.M. Pedersen 2005: 96–97. Og også hans pl. *sig* kan være københavnsk (jf. ovenfor om københavnsk). Men Lars Nielsen var en ener. Man kan ikke slutte fra ham til andre bønder i Nordsjælland.

Ole Kollerød er lige så tvivlsom en kilde til nordsjællandsk, hvad *dem/sig* angår, som Lars Nielsen. Han var født i 1801 og boede indtil 1821 i Nordsjælland (i egnen syd for Hillerød), først i barndomshjemmet, hvor faderen var skrædder, derefter i forskellige tjenestepladser. Men 1821 flyttede han til København, hvor han boede 1821–1826 og blev uddannet møllersvend. I København begyndte han på en kriminel løbebane. Han kom to år i Forbedringshuset, levede derefter et omflakkende liv i København og Nordsjælland og endte med at blive henrettet 1840 for et rovmord. De sidste tre år af sit liv sad han i Stokhuset, og her skrev han sin selvbiografi.[32] Fortælleformen er den mundtlige beretning, med mange replikker og med skift til historisk præsens. Sproget er beskrevet af Kaj Bom og Chr. Lisse (Bom 1943, Lisse 1979). Det indeholder et stort antal nordsjællandske træk, men også et antal københavnske ord, fx *klodse* prygle, *få klods* få prygl samt præt. *lagde* i betydningen 'lå'.[33]

[32] Der er flere, der har skrevet om Kollerød og hans selvbiografi. Især kan nævnes Søren Baggesen (1984), der analyserer skildringen både som dokument og som skrift.

[33] Formen *lagde* er ikke almindelig i ømålene, men den blev lånt fra København til provinsbyer på Sjælland (jf. Ømålsordbogen under *ligge*). – Ole Hansen Frølunde har derimod præt. *la* (ofte skrevet *lad* med hyperkorrekt d). Det er en urundet form *la* for *lå*, svarende til at sjællandsk har *sla* for *slå*. Jf. GG § 638,2 med henvisninger.

Jeg har gennemlæst kap. 1–6 og kap. 11 i den trykte udgave af selvbiografien og har fundet 23 belæg på variablen, 20 med *dem*, 3 med *sig*,[34] fx: *derfor kunde di spart dem den løgn* (s.64), *... at di to unge* (onde) *folk morre* (morede) *sig der over min dumhed* (s. 65). Ud fra dette kan man antage, at Ole Kollerød har haft variation *dem/sig* i sit talesprog, med *dem* som den dominerende variant. Og man kan antage, at hans brug af *sig* skyldes påvirkning fra københavnsk.

Når Lars Nielsen og Ole Kollerød udgår, er der ingen sikre beviser på pl. *sig* i sjællandsk dialekt før anden halvdel af 1800-tallet.

5.3 Bornholm

Der er kun 5 båndtekster fra Bornholm, optaget 1966–1996, med informanter født 1897–1919. Teksterne har følgende forekomster:

	dem	sig	i alt	% dem
Bornholm	13	0	13	100

Én informant (født 1906) har 10 forekomster, mens tre informanter har hver 1 forekomst. Materialet er således meget lille. Jeg har forsøgt at supplere båndmaterialet ved at lytte til to optagelser – fra Rønne og Pedersker – men de havde ingen forekomster af variablen.

Både Espersens *Bornholmsk Ordbog* (fra omkr. 1850) og Wimmers bornholmske bøjningslære (fra 1908) skelner mellem refl. sg. *sig* (*saj*) og refl. pl. *dem* (*dom*), jf. Espersen under *däjn* 5, Wimmer § 162.

Fra Bornholm findes også et stort ordbogsmanuskript, Th. Teinnæs: *Bornholmske måloptegnelser*, optegnet 1923–1933. Manuskriptet er digitaliseret, og jeg har søgt på *sig* (*saj*) og *dem* (*dåm, dåmm, dom, domm*). Der er 5 belæg på refl. pl. *sig*, mod 124 på *dem*. De 5 belæg på *sig* forekommer i mere eller mindre faste forbindelser, fx: *di va tre majnj å di hadde næsten sajt saj fri for a bæra de* (de var tre mand og de havde næsten sagt sig fri for

[34] Med *dem:* 31, 31, 39, 41, 42, 44, 58, 60, 64, 65, 67, 77, 99, 100, 201, 201, 203, 203, 203, 217 – med *sig:* 65, 86, 201.

at bære det (et skab)). *sige sig fri for* = 'ikke kunne, melde pas'. Bemærk, at *fri* er i sg.

De faste forbindelser (*dreje, vende, holde, pløje*) *ad sig* og *fra sig* hhv. 'til venstre' og 'til højre' med et hesteforspand er ikke medtalt. De bruges som stivnede fraser uanset person og numerus, fx: *du skal holde ad sig; rug-ryggene skal pløjes fra sig.*

Teinnæs optegnelser viser, at refl. pl. *dem* var næsten enerådende omkring 1930, i hvert fald hos ældre bornholmere.

Ud fra det ovennævnte materiale må man spørge, om *sig* overhovedet blev optaget i den genuine dialekt, eller om *sig* først kom ind i bornholmsk i og med dialektudtyndingen i nyere tid. Spørgsmålet kan besvares ved hjælp af et materiale hentet fra Bornholms Tidende. Bornholms Tidende bragte i mange år jævnligt en klumme skrevet på bornholmsk. Jeg har gennemlæst 9 klummer fra året 1995, alle skrevet af pseudonymet Pær Mons.[35] Det er let humoristiske skildringer af aktuelle og lokale emner; sproget er genuin dialekt, og stilen er mundtlig, med mange forstærkende adverbier og undertiden med replikgengivelser. Klummerne indeholder 2 belæg på variablen, begge med *sig*: *Monga folk … vijll ju hælst hojjla saj på måttan å læva i fredd å ro* (11.–12. marts); *Rasmes va hondans*[36] *nagger âuer* (pokkers fortørnet over) *a dær runnjen ommkrænnj på Store Plâz står kølparamænnjsker* (dvs. drukkenbolte) *å bæjllar dænnj ena bajerska øln i saj ætte dænnj anra* (4.–5. marts).

Jeg ved ikke, hvornår Pær Mons var født, men hans tekster viser, at pl. *sig* var forenelig med genuin dialekt.

5.4 Sprogforandringen i dialekterne og dens årsager

Den ovenstående kildegennemgang har vist, at dialekttalende født før 1850 havde gennemført *dem.* Der var dog enkelte undtagelser herfra:

- Rasmus Rask (f. 1787) havde et enkeltstående belæg på pl. *sig*, men det kunne forklares ved afsmitning fra et forlæg.

[35] Avissiderne ligger i Topografisk Samling ved Afdeling for Dialektforskning.
[36] *Hondans* er lånt fra svensk. Det er en omdannelse af *hundra* hundrede og bruges som et forholdsvis mildt kraftudtryk, jf. SAOB *hundan.*

- Lars Nielsen og Ole Kollerød fra Nordsjælland (f. 1742 og 1801) havde variation *dem/sig*, men hos dem kunne pl. *sig* forklares som afsmitning fra københavnsk, idet de havde hyppig kontakt med københavnere.
- Jens Christensen fra Fyn (f. 1828) og Lars Rasmussen fra Falster (f. 1837) havde variation *dem/sig*, men deres forekomster af *sig* var først belagt sent i deres liv, hhv. 1910 og 1885–1895.

Før 1850 var pl. *sig* således en undtagelse i dialekterne.

Ud fra de yngre kilder kan man antage, at pl. *sig* blev optaget i dialekterne i anden halvdel af 1800-tallet, tidligst i ømålene, senest i jysk og bornholmsk. I jysk og bornholmsk har man formentlig haft næsten enerådende *dem* helt op til omkr. 1900, stedvis måske endnu længere. Herefter havde man variation *dem/sig*.

Sprogforandringen fandt sted senere i dialekterne end i københavnsk talesprog, hvor pl. *sig* fandtes senest fra 1700-tallet. Men forandringen i dialekterne er tidlig i den forstand, at den begyndte før den egentlige dialektudtynding i 1900-tallet. Det var mennesker, der i øvrigt talte genuin dialekt, der tog pl. *sig* i brug.

Når sprogforandringen er så tidlig, kan den ikke skyldes påvirkning fra københavnsk rigsmål. De faktorer, der normalt fremmer udbredelsen af københavnsk rigsmål, var ikke til stede i 1800-tallet, i hvert fald ikke før slutningen af 1800-tallet. Der var hverken stor geografisk og social mobilitet eller omfattende urbanisering, og radioen fandtes ikke. Den eneste rigsmålsfremmende faktor var skolen og skriftsproget.

I 1814 blev der indført skolepligt på landet. Her lærte landsbybørnene at læse og skrive. Vi ved ikke, i hvilket omfang deres sprog blev rettet af lærerne, men de lærte i det mindste skriftsproget at kende. Jeg anser det for sandsynligt, at skolen og påvirkningen fra skriftsproget, var medvirkende til sprogforandringen på landet, ligesom i byerne.

Man kan spørge, hvorfor pl. *sig* først blev optaget så sent i jysk og bornholmsk, og hvorfor det skete i så ringe grad, jf. de høje frekvenstal for *dem* i båndteksterne. Måske har det haft betydning, at jysk og bornholmsk afveg fra skriftsproget på mange punkter. I Jylland havde man fx obligatorisk

apokope, og i store dele af Jylland havde man foransat bestemt artikel og afvigende genussystem. Og bornholmsk havde dobbelt bestemthed og særlige ledstillingsmønstre. De dialekttalende kan have oplevet talesproget og skriftsproget som to forskellige sprog i langt højere grad i Jylland og på Bornholm end på Øerne. Hypotesen om betydningen af afstanden til skriftsproget modsiges dog af, at pl. *sig* tilsyneladende kom tidligere ind i den stærkt afvigende vestjyske dialekt end i den mindre afvigende østjyske.

Også sproget i de større provinsbyer kan have spillet en rolle for sprogforandringen. Det kræver dog, at de dialekttalende var i langvarig kontakt med provinsbysproget, ligesom Lars Nielsen og Ole Kollerød var det med københavnsk. Det er ikke sandsynligt, at man har taget *sig* til sig, blot fordi man af og til kom på torvet eller til købmanden i byen. Vi har ganske vist vidnesbyrd om, at dialekttalende måtte høre for deres sprog og tilpasse det, når de kom til købstæderne, men jeg mener, at pl. *dem/sig* mangler tilstrækkelig saliens til at blive bemærket og tilpasset ved korterevarende kontakt. Derimod kunne de generationer, der i de sidste årtier af 1800-tallet flyttede fra land til by, blive påvirket af bysproget, og derefter kunne de tage *sig* med tilbage til landsbyen. Jævnfør Skautrup 1921 om de unge piger, der tog fra Tvis til Holstebro i tjenestepladser og kom hjem og talte ”fornemt”. Spørgsmålet er så, om man har sagt pl. *sig* i Holstebro i 1880’erne og 1890’erne? Byen var relativt lille, knap halvt så stor som Svendborg i år 1901, og indbyggertallet var steget fra 1300 i 1850 til 5000 i 1901. Det vil sige, at byen havde en meget stor tilflytning fra oplandet, og indfødte holstebroere må have været i mindretal. Men i de højere sociale lag, hvor nogle af pigerne tjente, har man formentlig haft pl. *sig* i et eller andet omfang. Dér kan man være påvirket af skole og skriftsprog, og eventuelt af sproget i andre byer.

Blandt informanterne til Nationalmuseets indsamling af industri-, håndværker- og arbejdererindringer, NIHA, var der mange, der var flyttet fra landet til Odense eller Svendborg (jf. afsnit 4 ovf.). De har haft kontakt med indfødte odenseanere og svendborgensere på de arbejdspladser, hvor de fandt arbejde. Det har især været lavsociale byboer, de har mødt på arbejdspladserne, men i hvert fald i Odense er det sandsynligt, at også lavsociale

borgere havde refl. pl. *sig* omkring 1890. NIHA-informanterne kan således have bragt pl. *sig* med hjem til landsbyerne.

Sønderjylland indtager en særstilling. Landsdelen var under prøjsisk/tysk styre 1864–1920. I denne periode blev brugen af dansk som skolesprog gradvist indskrænket, og fra sommerhalvåret 1889 skulle al undervisning undtagen religionsundervisningen foregå på tysk (Jeppesen 1938: 12f.). Undervisning i dansk skriftsprog var dermed overladt til de enkelte hjem. Flensborg Avis udsendte en dansk stave- og læsebog til brug for hjemmeundervisning, og mange dansksindede unge tog på efterskole eller højskole i Danmark (Bjerrum 1990: 11). Men påvirkningen fra dansk skriftsprog har givetvis været mindre end i Danmark nord for grænsen. På denne baggrund vil man forvente, at refl. pl. *sig* er kommet senere i brug i sønderjysk end i andre jyske dialekter. Men materialet viser desværre ikke hvor sent.

At pl. *sig* blev taget i brug i perioden 1850–1900 betød ikke, at refl. *dem* gik helt af brug i dialekterne. A. Noesgaard nævner refl. *dem* blandt de fejl, han fandt i skoleelevers stile i 1950, og han har fund fra hele landet (Noesgaard 1951: 73f.). Og selv de nyeste optagelser med genuin dialekt, fra 1990–2000, kan have forekomster af *dem.*

Spørgsmålet er så, hvor resistent refl. *dem* er under dialektudtyndingen, i forhold til andre træk. Det kan min undersøgelse ikke svare på, og det er der ingen, der har undersøgt. Variablen *dem/sig* indgår ikke i de sociolingvistiske undersøgelser.

6 Sammenfatning

Ved hjælp af et stort antal kilder har det været muligt at følge variablen *dem/sig* i skriftsprog og talesprog gennem 800 år. Netop det forhold, at varianterne viste sig i skriftsproget, har gjort det muligt at følge udviklingen helt tilbage fra omkr. 1200.

For at beskrive udvikling i talesproget har det været nødvendigt at bruge skriftlige kilder, med al den usikkerhed, det indebærer. For at komme så tæt på talesproget som muligt, har jeg valgt breve, dagbøger og erindringer fra uøvede skribenter, og jeg har i hvert enkelt tilfælde forsøgt at vurdere skri-

bentens skrivefærdighed og kildens stil. På denne baggrund mener jeg, at det har været forsvarligt at bruge skriftlige kilder.

Også dialektbeskrivelser og optegnelser har jeg forholdt mig kritisk til. I enkelte tilfælde har jeg konstateret, at en optegner har normaliseret til fordel for varianten *dem.* I andre tilfælde har jeg skønnet, at en meddeler har husket forkert. Det kan ske for de meddelere, der er vokset op med dialekten, men har forladt egnen for at få en boglig uddannelse, og som siden optegnede sproget mere eller mindre efter hukommelsen. Der er mange skolelærere, der har optegnet på denne måde, og deres optegnelser skal bruges med forsigtighed.

På trods af disse vanskeligheder har det været muligt at følge de store træk i variablens historie. Udviklingen går i både skriftsprog og de forskellige talesprog fra enerådende eller næsten enerådende *dem* over en periode med variation *dem/sig* til en slutfase med enerådende eller næsten enerådende *sig.* Men udviklingen forløber tidsmæssigt forskudt i de forskellige sprogarter. Varianten *sig* trænger ret pludseligt frem i skriftsproget hos reformationstidens skribenter, og *sig* bliver allerede dominerende i løbet af 1500-tallet hos uddannede og øvede skribenter. Kun bibeludgaverne har længe variation *sig/dem.* I københavnsk talesprog er *sig* til stede som variant senest midt i 1700-tallet (hos Louise Juel), men *dem* bruges som variant i højkøbenhavnsk til midt i 1800-tallet og i lavkøbenhavnsk til midt i 1900-tallet, hvorefter *sig* er enerådende. I de større provinsbyer, Odense og Svendborg har man variation *dem/sig* i skriftlige kilder fra begyndelsen af 1800-tallet, men muligvis med *sig* som skriftsprogsform. Hos lavsociale odenseanske skribenter født 1880–1890 har man derimod enerådende *sig* midt i 1900-tallet. Og endelig har dialekterne enerådende *dem* i første halvdel af 1800-tallet, og derefter enten variation *dem/sig* eller (hos nogle informanter) enerådende *sig.*

Diderichsen har foreslået, at *sig* kom ind i skriftsproget med reformatorerne og deres kontakt til højtysk, og jeg har tilføjet, at det var bogtrykkerkunsten, der muliggjorde, at reformatorernes *sig* kunne danne skole så hurtigt.

Jeg har også foreslået, at *sig* kom ind i talesproget ved påvirkning fra skole og skriftsprog. De befolkningslag, der havde mest kontakt med skole og skriftsprog, var også dem, der tidligst tog *sig* i brug, mens de lavtuddannede og lavsociale gjorde det betydeligt senere.

Overgangen til variation *dem/sig* skete tidligere eller hurtigere i ømålene end i jysk og bornholmsk. En mulig forklaring kunne være, at afstanden til skriftsproget generelt er mindre i ømålene end i jysk og bornholmsk, og muligheden for påvirkning derfor større.

Påvirkning fra bysprog kan også have spillet en rolle i slutningen af 1800-tallet, formidlet gennem de landboer, der flyttede til byerne. Derimod har der næppe været tale om direkte påvirkning fra københavnsk.

7 Efterskrift

Under mit arbejde med refl. *dem* er jeg stødt på refl. *dem selv* i en moderne tekst, der var oversat fra engelsk: *Nu vil de skilles – og have den store gevinst for dem selv* (Information, tv-programmerne 4.3. 2017). Mig bekendt er der ingen, der har registreret *dem selv* som lån fra engelsk, formentlig fordi det ikke er særlig salient. Men det er værd at holde øje med i fremtiden. Måske kan man også finde eksempler på refl. *ham selv* og *hende selv* som oversættelseslån?

Litteratur

Andersen, Peder 1957: *Et Hadsherredsmåls Formlære*. København: J. H. Schultz.

Baden, Jacob 1785: *Forelæsninger over det danske Sprog eller resonneret dansk Grammatik.* København. (digitaliseret rex.kb.dk)

Baggesen, Søren 1984: Underklasseliv og livsfortælling: Ole Kollerød, i *Dansk Litteraturhistorie* bd. 5. København: Gyldendal. 115–123.

Bloch, J. Victor 1837: *Nogle grammaticalske Bemærkninger om den vesterjyske Dialect.* Horsens.

Bom, Kaj 1943: Nordsjællandsk for hundrede år siden (Fra Ole Kollerøds selvbiografi). *Danske Folkemaal* 14. 59–80.

Bjerrum, Anders & Marie Bjerrum 1974: *Ordbog over Fjoldemålet* 1–2. København: Akademisk Forlag.

Brink, Lars & Jørn Lund 1975: *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København* 1–2. København: Gyldendal.

Christensen, Balthasar 1936: *Lollandsk Grammatik. Radstedmaalet.* København: UJDS.

Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede. I–VI. Udg. af Henrik Bertelsen 1929, genudgivet 1979. København: DSL.

Diderichsen, Paul 1939: Om Pronominerne *sig* og *sin. Acta Philologica Scandinavica* 13. 1–94.

Espegaard, Arne 1972–1986: *Vendsysselsk Ordbog* 1–5. Hjørring: Vendsyssel Tidendes Forlag. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning.

Espersen, J. C. S. 1908: *Bornholmsk Ordbog*. København: Det kgl. Videnskabernes Selskab.

Feilberg, H. F. 1896–1914: *Bidrag til en ordbog over de jyske almuesmål* 1–4. København: UJDS.

GG = Brøndum-Nielsen, Johs. 1950–1973: *Gammeldansk Grammatik* 1–8. København: J. H. Schultz Forlag og Akademisk Forlag..

Gotfredsen, L. 1955: *Langelandsk Grammatik.* København: UJDS.

Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs Sprog 1–5. 1981–1988. København: DSL.

Højensgård, I. C. 1987: *Saltum-dialektens Bøjningssystemer*. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning.

Jacobsen, Peder [1885]: *Mundarten i Flemløse Sogn*. Udgivet 1933 af Poul Andersen. København: UJDS.

Jensen, Ella 1944: *Houlbjergmålet. Bidrag til Beskrivelse af en østjysk Dialekt.* København: UJDS.

Jensen, Ella 1956: *Houlbjergmålets Bøjningslære*. København: J. H. Schultz.

Jensen, H. M. 1926: *Brenderupmålet. Nordvestfyn.* København: UJDS.

Jespersen, Otto 1890–1892: Lydskriftprøver. *Dania* 1. København 226–232.

Jul Nielsen, Bent & Magda Nyberg 1995: *Ordbog over den Danske Dialekt i Angel.* København: UJDS.

Jysk Ordbog, i en printudgave af den foreløbige redaktion 1990ff., red. ved Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning.

Jørgensen, Hans 1950: *Alsisk Formlære.* København: UJDS.

Jørgensen, J. 1936–1937: Bemærkninger til Balthasar Christensen: Lollandsk Grammatik (Radstedmaalet). *Danske Folkemaal* 10. Aargang. 85–112.

Kroman, Erik [1920ff.]: *Marstalordbog*, seddelsamling i AfD, manuskriptsamling nr. 285, grundstammen udarbejdet i 1920'erne, revideret og suppleret 1970'erne.

Kryger, J. K. 1881–1887: Bidrag til Nordsjællandsk Lyd- og Bøjningslære, i *Blandinger til Oplysning om dansk Sprog i ældre og nyere tid* 1. København: UJDS. 347–397.

Lindegård Hjorth, Poul 1958: *Nordsamsisk Bøjningslære.* København: UJDS.

Lisse, Christian 1979: Om dialektpræget, i Ole Pedersen Kollerød: *Min Historie*, udg. af Margrethe Ransy. København: Foreningen Danmarks Folkeminder. X–XI.

Lund, Jens 1932: *Morsingmålets Lyd- og Formlære.* Århus: Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur.

Langfeldt, Peter 1939: *Die Mundart des Sundewitt.* Neumünster.

Lyngby, K. J. 1858: *Bidrag til en Sønderjysk Sproglære.* København: Eibe.

Noesgaard, A. 1951: *Danske dialekter og skolebørns skriftlige arbejde.* København: Gyldendal.

Pedersen, Karen Margrethe & Lise Horneman Hansen 1996: En provinsby som sprogligt normcenter? – Sammenligning af sprogbrugen på Langeland og i Svendborg. Bent Jul Nielsen & Inge Lise Pedersen (red.) *Studier i Talesprogsvariation og sprogkontakt. Til Inger Ejskjær på halvfjerdsårsdagen.* København: UJDS. 252–263.

Pedersen, Karen Margrethe 2004: Louise Juels sprog, i *Min hjerte allerkæreste Fritz. Breve fra Louise Juel til hendes nevø Frederik Ludvig*

Schulin 1763–1767, udg. ved Karen Hjorth. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 25–34.
Pedersen, Karen Margrethe 2005: Skrivefærdighed og talesprog hos menige danske soldater i treårskrigen 1848–1850. *Danske Talesprog* 6. 83–101.
Sandvad 1931: *Stauningmålet.* Århus.
Skautrup, Peter 1927–1979: *Et Hardsysselmål. Ordforråd* 1–2. København: Th. Linds Efterfølger (bd. 1) og UJDS (bd. 2).
Skautrup, Peter 1944–1970: *Det danske sprogs historie* 1–5. København: DSL.
Thorsen, P. K. 1894: *Sprogarten på Sejerø.* København: UJDS.
Wimmer, Ludv. 1908: Bøjningslære, i Espersen 1908. Særpaginering <68>–<149>.

Kilder hvorfra der er excerperet

Årstal ved seddelsamlinger angiver tiden for optegnelsen.
Årstal i [ ] ved trykte kilder angiver tiden for nedskrivningen.
AfD = Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.

Balle, Torsten 1953–1979: seddelsamling med optegnelser fra Thy, AfD.
Biehl, Charlotta Dorothea [1787]: *Mit ubetydelige Levnets Løb*, udg. 1999 af Marianne Alenius. København: Museum Tusculanums Forlag.
Bjerrum, Anders 1939–1940: seddelsamling med optegnelser fra Vodder sogn. AfD.
Båndtekster: transskriberede og digitaliserede båndoptagelser med dialekttalende informanter, i det interne korpus Wordcruncher (herunder alle tekster i serien *Danske Dialekttekster* 1–5). AfD.
Christensen, Jens [1910]: *Træk af nordfynsk Landsbyliv.* Udg. 1958 af Poul Andersen. København: UJDS.
Danske Dialekttekster 1–5. 1967–1977. København: UJDS.
Dideriksen, Helene [1875–1891]: *Helene Dideriksens dagbog og breve*. Udg. 1984 ved Bodil Hansen. København: Landbohistorisk Selskab.
Frølunde, Ole Hansen [1848–1849]: utrykte breve fra treårskrigen, samt dagbog udg. 2014 af Vibeke Sandersen i *Danske Studier.*
Gotfredsen, L. 1972–1974: *Langelandsk Ordbog* 1–3. København: UJDS.

Grundtvig, Fr. Lange [1885–1895]: *Livet i Klokkergaarden. Gammelt falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildring,* udg. 1909 af Jørgen Olrik. København: Det Schubotheske Forlag, genudgivet 1981 af Else Marie Boyhus m.fl. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busk.

Grønborg, O. L. 1884: *Optegnelser på Vendelbomål.* København: UJDS.

Helweg, Johs. 1945–1957: seddelsamling med optegnelser fra Velling sogn. AfD's manuskriptsamling 139.I.

Horneman Hansen, Lise 1993: *Sproget i Svendborg.* AfD's manuskriptsamling nr. 319. (Heri to disketter med båndtekster).

Jespersen, Otto 1890–1892: Lydskriftprøver. *Dania* 1. 226–232.

Juel, Louise [1763–1767]: *Min hjerte allerkæreste Fritz. Breve fra Louise Juel til hendes nevø.* Udg. 2004 ved Karen Hjorth (men excerperet fra digital version af teksten). København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

Kingo, Thomas [1671–1676]: lejlighedsdigte til kongen og til Griffenfeld, i *Dansk Barokdigtning,* udg. 1969 af Erik Sønderholm. København: Gyldendal. 281–286, 288–297.

Kingo, Thomas [1688]: Personalia-delen af Ligprædiken over Jacob Birkerod, i *Samlede Skrifter V,* udg. 1975 af Hans Brix m.fl. København: DSL. 130–143.

Kollerød, Ole Pedersen [1837–1840]: *Min historie,* udg. 1979 af Else Margrethe Ransy. København: Foreningen Danmarks Folkeminder.

Malling, Ove 1777: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere.* Genudgivet 1992 af Erik Hansen. København: DSL og Gyldendal.

Nielsen, Hans [1813–1833]: *En fynsk Hjulmagers Dagbog 1813–1833,* udg. 1989 ved Lisbet Holtse. København: Landbohistorisk Selskab.

Nielsen, Lars [1789–1794]: *Sognefoged i Stavsnholt Lars Nielsens Dagbog,* udg. 1978 ved Jørgen Dickmann Rasmussen. København: Landbohistorisk Selskab.

Jensen, Ella 1946–1947: seddelsamling med optegnelser efter Rasmus Andersen, Gosmer sogn, AfD.

Jespersen, Svend 1940: optegnelser fra Flemløse sogn efter Peder Andersen og Ane Juul, Kompletterings Kladde E. AfD.

Jørgensen, J. 1943: *Lollandsk Ordbog.* København: UJDS.

Kvolsgaard, C. M. C. 1891: *Spredte Træk af Landbolivet optegnet i jysk Mundart.* København: UJDS.

Nielsen, Niels Åge 1953–1957: seddelsamling med optegnelser fra Tved sogn. AfD.

NIHA, Nationalmuseets samling af industri-, håndværker- og arbejdererindringer, indsamlet 1951–1956.

Ottsen, M. B. [1936–1941]: *Hostrup Dansk II. Ordbog.* Udg. 1963–1969 af Ella Jensen og Magda Nyberg. København: UJDS.

Pjentemølleren [1804–1845]: uddrag af Pjentemøllerens dagbog udg. 1978 af Otto Jonasen: *Pjentemølleren og hans dagbog.* Svendborg: Svendborg og Omegns Museum. 16–114.

Rask, Rasmus [omkring 1810–1815]: *De fynske Bønders Sprog.* Redigeret og udgivet 1938 af Poul Andersen. København: UJDS.

Sadolin, Jørgen Jensen 1530: Danmarks Prædikanters Gensvar, udg. 1987 i faksimile i *Fem Reformationsskrifter trykt af Hans Vingaard i Viborg 1528–1530.* København: UJDS. 159–216.

Skautrup, Peter 1927–1979: *Et Hardsysselmål. Ordforråd* 1–2. København: Th. Linds Efterfølger (bd. 1) og UJDS (bd. 2).

Stæhr, Rasmus [1801–1854]: seddelsamling i AfD med excerpter fra Rasmus Stæhrs dagbogsmanuskript (der findes i original i Landsarkivet for Sjælland, og i kopi i manuskriptsamling nr. 233 i AfD).

Stæhr, Rasmus [1803 og 1822]: Rasmus Stæhrs dagbøger for 1803 og 1822, i Gruno, Klavs Espen 2010: *Rasmus Stæhrs Dagbog. Indblik i en øbondes liv og dagligdag set gennem hans dagbog fra Farø 1801–1854.* København: Landbohistorisk Selskab. 103–181.

Teinnæs, Th. [1920–1933]: *Bornholmske Måloptegnelser*. AfD's manuskriptsamling nr. 210, digitaliseret version i det interne korpus Wordcruncher.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn og omliggende øer. 1–. København: UJDS. 1992–.

Karen Margrethe Pedersen
Lektor emeritus
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
kmp@hum.ku.dk